

บทที่ 4

พุทธศาสนา กับสังคมพุทธ

1. พฤติกรรมและความเชื่อ

สังคมอินเดียก่อนพุทธกาล คือก่อนที่จะกำเนิดพุทธศาสนานั้น ชาวอินเดียส่วนใหญ่เคารพนับถือเทพเจ้าต่าง ๆ มากมาย ทั้งที่เป็นเทพระดับสูงในค่าศาสนาพราหมณ์ ชนชั้นดี และเทพเจ้าอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ และอำนาจจลันบุรุษ ประชาชนมักจะประกอบพิธีกรรม บูชาบวงสรวง เช่น สังเวยภัยในบ้านของตนเอง เป็นประจำ โดยมีรูปเคารพและเข่นสังเวยบรรพบุรุษ สาวขอพรหรือสรรเสริญพระเจ้า นอกจากนี้ก็มีพิธีกรรมใหญ่ ๆ ซึ่งจัดทำได้เฉพาะชนชั้นสูงในสังคม เช่น พากษัตริย์ พราหมณ์ เศรษฐีคหบดี ชุนนาง ทั้งหลาย มีการประกอบพิธีกรรมด้วยการเข่นสังเวย บูชาด้วยตัวยาถูกกฎหมาย ฯ ตลอดจนสิ่งมีชีวิต สัตว์ รวมทั้งคน (สาวพรหมจารีย์) โดยการเผาเข้าไฟกองใหญ่ด้วยเชื่อว่า การเผาไฟจะทำให้สิ่งที่นำมาสังเวยถึงเทพเจ้าโดยตรง เทพเจ้ากินไปได้ด้วยการเผาทำลายของไฟ

นักบวชบางสังฆบูชาไฟเป็นพระเจ้า ซึ่งต่อมาพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปโปรดพากษภิกษุสามเณรน้องผู้มีบริวารมาก พากนี้นับถือบูชาไฟ บำเพ็ญสนาธิৎบะแรงกล้า มีผู้คนนับถืออย่างมาก

ยิ่งประชาชนมีความเชื่อดื้อศรัทธาในการประกอบพิธีกรรมมากเท่าใด ก็ semiconduct 2 คม คือมีผลคือต่อนักบวชผู้ประกอบพิธีกรรม ทำให้พากนี้ร่าเริงและมีฐานะที่คุณทั่วไปยำเกรง เพราะเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมต่อ กับพระเจ้า แต่ประชาชนก็กลับยิ่งหลงงมงาย เพราะการทำพิธีบูชาด้วยสิ่งแผลกและหารุณให้ร้าย ลึกลับมากขึ้นทุกที และยังลืมเบื้องเงินทอง เป็นผลเสียต่อเศรษฐกิจของครอบครัวและสังคม

ชาวอินเดียที่มีความคิดสติปัญญา เริ่มมองเห็นผลเสีย และ การเบล่า ประโยชน์ของการบูชาอยู่และพิธีกรรมต่าง ๆ จึงเริ่มน้ำใจว่าจะมีวิธีการอื่นที่สามารถตัดต่อภัยธรรมชาติ และทำให้เทพเจ้าต่าง ๆ ทรงโปรดและพอใจได้ เช่น การบำเพ็ญเพียรทางจิต การกันหาสัจธรรม (ความจริงสูงสุด) และโมฆะ (การหลุดพ้น) และจากการเกิดกลุ่มที่มีความเปลี่ยนแปลงนี้เอง ก็เข้าสู่ยุคปฏิรูป ชาว อินเดียนิยมนำเพิ่มพรุ ทึ้งบ้านใบอยู่ป่ามากขึ้นเพื่อปฏิบัติตนให้เข้าถึงพระเจ้าโดยตรง ด้วยคนเอง ไม่ต้องผ่านพราหมณ์ผู้ทำพิธีกรรม และเชื่อว่าเป็นวิธีที่เข้าถึงความสงบ ปลดทุกข์ และหลุดพันธนาณัติได้

2. ศาสนาและปรัชญาของชาวอินเดียก่อนเกิดพุทธกาล

ในเรื่องของศาสนาและปรัชญา นอกจากพราหมณ์ ซึ่งยึดคัมภีร์ พระเวท เป็นหลักแล้วก็ เกิดมีนักคิด นักศาสนาประการศัลทิคำสอนเป็นจำนวนมาก* มี ชื่อเรียกด้วย ๆ กัน เช่น บริพาชก นิครน นาภูบุตร อชาชิก อาเจอก ฤาษี มุนี ฯลฯ แต่ละสำนักล้วนยืนยันว่า ลัทธิของตนเท่านั้นถูก ส่วนของคนอื่นผิด ก่อให้เกิดการ อกถียงโคตี้殃กันอย่างรุนแรง ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเกิดวิกฤตการณ์ทางวิญญาณ (Spiritual crisis) อย่างถึงขนาด ทั้งนั้น เพื่อความเข้าใจในเรื่องน้อย่าง ถูกต้องยิ่งขึ้นจึงสมควรทราบเบื้องหลังทั่ว ๆ ไปพอสมควร รวมทั้งความสำคัญของ พระพุทธศาสนาที่เข้ามาแก้ไขสถานการณ์ในขณะนั้นด้วย

* ในพرهนชาลสูตร (พิมพ์ภาษาไทย พระไครปัญญาลี เล่มที่ 9 หน้า 16 - 59) ได้สรุปให้ไว้ดังนี้
62 อย่าง

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นท่ามกลางศาสนาพราหมณ์ ซึ่งมีคัมภีร์พระเวที่
บรรจุอินเดียคำว่ามีอายุประมาณ 4500 ปี ก่อนคริสตกาล (อุดม รุ่งเรืองศรี, 2523,
หน้า 4) เป็นฐานความนึกคิด และประพฤติปฏิบัติคัมภีร์พระเวท ประกอบด้วย
(1) ฤคเวท เป็นคำสอน อ้อนวอนและสรรเสริญเทพเจ้า (2) สามเวท เป็น
คำสอนสวดในพิธีถวายน้ำโสม (3) ยชุรเวท เป็นคำร้อยแก้ว อธิบายถึงพิธีกรรม
ต่าง ๆ และ (4) อดรรထเวท เป็นบทอาคม เพื่ออำนวยให้เกิดความสุขสวัสดิ์
และสำหรับให้รายแก่ศัตรู บรรยายศาสตร์ในยุคพระเวท จึงเป็นบรรยายศาสตร์ของการบูชา
ยัญ การนับถือเทพเจ้าเป็นจำนวนมาก การแบ่งกลุ่มนักออกเป็นชั้นวรรณะ และกำหนด
ให้ประพฤติปฏิบัติอย่างเคร่งครัด

มนุษย์หน้าที่ 5 อย่าง ที่ต้องกราบไหว้ ศึกษาพระเวท บูชาอยู่ ให้
กันเนินบุตร (โดยเฉพาะบุตรชายเชื่อว่าจะช่วยไม่ให้พ่อแม่ตกนรกได้) ต้อนรับแขก
และริจากทาน (การบริจากทานก็เป็นหนึ่งในข้อปฏิบัติของพุทธศาสนา คือ ทาน ศีล
ภาระ)

แนวความคิดในยุคพระเวท เกี่ยวกับเทพเจ้า เมื่อมีลักษณะเป็น
พหุเทวนิยม (gods) แต่เมื่อศึกษาบุคลิกภาพให้ลึกซึ้ง จะเห็นว่ามุ่งตรงต่อความเชื่อที่
ว่า มีเทพเจ้าผู้มีคุณภาพยิ่งใหญ่เพียงองค์เดียว (God) เทพเจ้าอื่น ๆ ได้รับการ
สรรเสริญบูชา ก็เพราะความยิ่งใหญ่ของมหาเทพองค์น้อยยูเบื้องหลังนั้นเอง แนวโน้ม
คั่งกล่าวจึงเป็นแบบของปรัชญาอุปนิษัท หรือเวทานตะในยุคต่อมา⁽¹⁾

3. การถือชั้นวรรณะในสังคม

นอกจากการประ公示พิธีกรรมต่าง ๆ บูชาเทพเจ้ามากมายแล้ว ชาว
อินเดียยังมีความเชื่อเรื่องชั้นวรรณะ ตามคำสั่งสอนของศาสนาพราหมณ์ซึ่งเป็นศาสนา

1. จันดา จันแก้ว, พุทธศาสนาไม่สักการะ ทางศาสนาและปรัชญา ร่วมสมัย. พอกลักร ปีที่ 37 ฉบับที่ 6
มิถุนายน 2526 หน้า 25-29

ที่มีอิทธิพลอย่างสูงในสังคมและการเมืองของอินเดีย คำสอนในคัมภีร์ของศาสนาและ การปฏิบัติของนักบวชในศาสนา เสมือนหนึ่งเป็นเครื่องมือของชนชั้นปักษ์ขวาในการกดขี่สามัญชนทั่ว ๆ ไปของประเทศ ทำให้คนส่วนน้อยมีอภิสิทธิ์เหนือคนส่วนใหญ่ คนเมืองเกิดมาในวรรณะได้ก็ต้องยอมรับสภาพของคนไปตามวรรณะตลอดชีวิต ทั้งที่ไม่มุติธรรม ไม่เสมอภาค แต่เป็นกฎเกณฑ์ของสังคมที่ศาสนากำหนดขึ้นให้ทุกคนยึดถือปฏิบัติเคร่งครัดยิ่งกว่ากฎหมาย เพราะกฎหมายยังเปลี่ยนแปลง และมีข้อยกเว้น แต่กฎเกณฑ์ที่กำหนดโดยศาสนาเปลี่ยนแปลงไม่ได้และไม่มีข้อยกเว้นใด ๆ ทุกคนต้องยอม เพราะถือว่าเป็นสิ่งที่พระเจ้ากำหนด เป็นพรหมลิขิต ต่อเมื่อเกิดพุทธศาสนาขึ้น พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเปลี่ยนแปลง คัดค้านความเชื่อดีอีกด้วย จากพรหมลิขิตเป็นกรรมลิขิต ทุกคนเกิดมาเท่าเทียมกัน มีสิทธิ์เสมอภาค แต่ที่แตกต่างกันหัวรูปร่าง ฐานะ ชาติตรัฐตามกำเนิด เป็นเพรษารามที่ท่านฯ แต่ก็อาจสามารถทำดี และได้รับผลของกรรมดีได้ ด้วยการกระทำของตนเอง มิใช่พระพะเจ้า พระพุทธเจ้ายกเลิกขั้นวรรณะ ในศาสนาพุทธแม้กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ก็ต้องกราบทำความเคารพคนวรรณะศูนย์ เพราะผู้นั้นเป็นพระอริยบุคคลโสดาบัน

๔. ความคิดใหม่และการเปลี่ยนแปลง

ในการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดและความเชื่อในบุคคลที่เกิดศาสนาพุทธขึ้น ก็มีศาสนาเช่นกำเนิดขึ้นໄล ฯ กับศาสนาพุทธ ทั้งสองศาสนาล้วนมแนวคิดใกล้เคียงคล้ายคลึงกันมาก ในเรื่องต่าง ๆ ทั้งเรื่องการไม่เชื่อในพรหมลิขิต ไม่ถือขั้นวรรณะ และเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม ทำได้ ทำข้าไว้ช้ำ และการเวียนว่ายตายเกิด จะต่างกันคือรายละเอียดในคำสอนและแนวปฏิบัติ ซึ่งศาสนาพุทธยึดหลักกลาง ๆ มัชฌามปฏิบัติ แต่ศาสนาเช่นยึดถือการปฏิบัติ เคร่งครัด ตึงเครียด จริงจัง แบบอัคคิสมัคคานุโยค

ແລະຢືນດີ້ຫລັກອົງສາຍ່າງຈິງຈັງ

ໃນຂອຍທີ່ມີຜູ້ຄົນທີ່ມີຄວາມຄົດສົມບຸນູຈາຈຳນັ້ນນາກ ເປົ້ອທ່ານຍໍ່ພຸດທິກຣມ
ຂອງສາສນາພຣາມຍືນດູ ແລະພຍາຍານຄັ້ງຫາວິທີ່ຫາງໃໝ່ ເພື່ອໃຫ້ສິ່ງຄວາມສຸຂອັນ
ປຣາຈາກທຸກໆຊື່ ແລະຄວາມສົງຫາງຈິຕ ເປັນກາຮແກ້ບັນຫາຫາງສັງຄົມໃນເຮືອງສາສນາ ຈຶ່ງມີ
ຜູ້ຍອມຮັບທັນະໄໝ່ຂອງພຸດທິກຣມສາສນາແລະສາສນາເຫັນກັນນາກ ໂດຍເຫັນພຸດທິກຣມສາສນາທີ່ຢືກ
ຫລັກກລາງ ທ ດັ່ງກ່າວໄປຍອມຮັບໄດ້ ແລະເປັນກາຮແກ້ບັນຫາສັງຄົມໃນເຮືອງກາຮໄມ່ເສມອກາກ
ໄມ່ຢຸດທິຮຣມໃນກາຮຕໍາຮົງຊີວິຕ ແກ້ຂົ້ສົງສົຍແລະຂົ້ນກົວຮ່ວ່າງຂອງສາສນາເຕີມແລະຄວາມເຂົ້າ
ເກົ່າ ທ ໄດ້ ເນື່ອມີຜູ້ຄົນທັນນານີມນັບຖື່ອສາສນາໃໝ່ມາກັ້ນກີ່ຍາຍກວ່າງແພ່ໄປທ່ວ່າຍ່າງ
ຮວດເວົາ ປະຊາບນໍ້າວິໄປເຮັ່ນສົງສົຍໃນອົກລືບ້ື່ຂອງໜັນພຣາມນີ້ ແລະໜັນປາກຮອງທ່າດ້ຍໍ່
ມາຂ້ານານໃນສັງຄົມ ທຳໄຫ້ພຣາມນີ້ເສີຍອໍານາລ ສຕານຫາງສັງຄົມຄລອນແກລນ ຈຶ່ງໄມ່
ພວໂມຈອຍ່າງມາກ ແລະຍື່ງເຄືອດຮ້ອນນີ້ໄມ່ໄດ້ຍື່ງໜີ່ຫຼຸກທີ່ເພຣະລາກສັກກາຮທີ່ເຄຍໄດ້ກີລດ
ນ້ອຍລົງຫຼຸກທີ່ ຈຳຕົ້ອງຕ່ອຕ້ານແລະທຳລາຍລ້າງພຸດທິກຣມໄທໄດ້ຫຼຸກວິທີ່ຫາງ ຕັ້ງປຣາກງວິເຮືອງ
ຮາວຕ່າງ ທ ຕັ້ງກລ່າວໃນພຣະໄຕຣປິງກແລະຫລັກຫຼານຫາງປຣະວິກສຕົກ

ຈາກສກາພສັງຄົມແລະພຸດທິກຣມຂອງໜ້າວິນເດີຍຫ່ວ່າ ພະຍາກກ່ອນເກີດສາສນາ
ພຸດທິດ້ງທີ່ກ່ລ່ວມານີ້ຈະເຫັນວ່າ ສກາພສັງຄົມໂດຍຫ່ວ່າໄປອູ້ໃນສກາວະຂອງກາຮເປົ່າຍືນແປ່ງ
ປະຊາກຈຳນັ້ນນາກພຍາຍານເປົ່າຍືນແປ່ງໄປໃນທີ່ຫາງທີ່ຫຼຸກ ເປົ້ອຍບເສີມອັນຄົນທີ່ກໍລັງ
ເດີນຫຼັງຫາງ ຕ້ອງກາຮຜູ້ຊື່ແນະໄທເດີນໄປໃນທີ່ຫາງທີ່ຫຼຸກ ອ້ອກນໍ້າວ່າຍັກລາງມາສຸກ
ວ່າຍເຫົ່າໄຮ ທ ກົມອງໄມ່ເຫັນຜ່ານ ຕ້ອງກາຮເຮືອທີ່ຈະພາຂ້າມພັນມາສຸກຂັ້ນຜ່ານໄດ້ຈັນໄດ
ສາສນາພຸດທິກຣມເປົ້ອຍບເສີມອັນເຮືອຫຼົງຜູ້ຊື່ຫາງຂອງຄົນໃນສັງຄົມນັ້ນ

5. กำเนิดของศาสนาพุทธ

ศาสนาพุทธเกิดขึ้นมาในโลกประมาณ 2500 กว่าปี ในประเทศไทยเดิมชื่อในขณะนั้นเรียกว่าชมพูทวีป ในสมัยพุทธกาลนั้นชมพูทวีปส่วนที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธคืออินเดียตอนเหนือในปัจจุบัน ในขณะนั้นอินเดียแบ่งแยกออกเป็นหลายแคว้น ตั้งที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พุทธศาสนา มีอยู่ 16 แคว้นใหญ่ หรือประเทศ นอกนั้นก็มีแคว้นเล็ก ๆ หรืออนุประเทศ แคว้นใหญ่ 16 แคว้นดังกล่าว คือแคว้นอังคะ มคอ กาสี โภศล วังชี มัลละ เจตี วังสะ คุรุ บัญชาลา มัจฉะ สุรเสนะ อัสสกะ อวันตี คันธาระ กัมโพชะ และมีแคว้นเล็ก ๆ อีกมาก แต่ที่สำคัญเกี่ยวข้องกับศาสนาพุทธคือลักษณะนบท เป็นแคว้นเล็กตั้งอยู่ระหว่างกลางแม่น้ำคัตตราภัยแม่น้ำอิรวดี ทางทิศตะวันออกของแคว้นโภศล มีเมือง "กบิลพัสดุ" เป็นราชธานี (บัดนี้เรียกว่า นครปัสสาวะในปัจจุบัน) ซึ่งอยู่ใกล้กับเมืองเทเวทหรือรามคำ (บัดนี้เรียกว่า ดีโวกาลี) ในสมัยนั้นแคว้นลักษณะหรือลักษณะนบทนั้นคือแคว้นโภศล⁽¹⁾ ทำเลที่ตั้งของเมืองกบิลพัสดุ เป็นทำเลค่อนข้าง 3 บริการคือ มีแม่น้ำไหลผ่านหน้าเมือง ล้อมรอบด้วยป่าไม้ลักษณะ และมองเห็นภูเขาที่มามาลัยนั้นชัดเจน

ราชวงศ์ศากย์ (หรือโคตรโมโคตร) กรองเมืองกบิลพัสดุ และราชวงศ์เทเวทครองเมืองเทเวท ราชวงศ์ทั้งสองนี้คือพระภูมิสืบเชื้อสายมาจากการพื้นถิ่นอย่างโดยทั่วไป แต่เป็นสายราชวงศ์ที่บริสุทธิ์มาก คือไม่มีสายครอบครุภูมิลื้นนานเลย ทั้งสองราชวงศ์จะต่อสู้กันเรื่อยๆ ซึ่งถ้านับไปแล้วก็คือลูกพี่ลูกน้องแต่ตั้งกันนั้นเอง โดยถือความเชื่อว่า เป็นโคตรครรภูมิสูงสุดและบริสุทธิ์กว่าโคตรอื่น จึงไม่ยอมแต่กับโคตรอื่น

1. จำนวน หอประเสริฐ. วิชาศาสนา. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พะเยา . อาศรมวัดชัย 2502

พระเจ้าสุธรรมะ เป็นกษัตริย์กรุงกบลัพส์ มีพระมเหสีพระนามว่า
ศิริมหาภยา (เป็นเจ้าหญิงแห่งวงศ์เทวทะ) ได้ประสูติพระโอรสเป็นรัชทายาท พระ
นามว่า สิทธิคตະ หรือ สิทธารถ เมื่อประสูติได้ 7 วัน พระมารดาถีสืบพระชนม์ พระ
บิดาทรงแต่งตั้งพระเจ้านาคือ พระนางปชาบดีโคตมเป็นเมสี และทรงเลี้ยงดู
เจ้าชายสิทธิคตະแทนพระมารดา เมื่อประสูติใหม่ ๆ นั้น มีมหาฤกษ์และโทรจารย์ผู้มีชื่อ^๔
เสียง รวมทั้งท่านอัญญาโภณหัญญา (ซึ่งต่อมาได้เป็นสาวกผู้ได้คงตาเห็นธรรมเป็น^๕
คนแรก) ได้ถวายคำทำนายต่อพระเจ้าสุธรรมะว่า เจ้าชายสิทธิคตະทรงมีมุณญาณร่วม
สูงส่งยิ่งตามพระลักษณะ ถ้าครองราชย์ต่อไปจะได้เป็นพระมหาจักรพรรดิ์ ผู้ยิ่งใหญ่ที่สุด
ของโลก หากออกบรรพชาสลดชีวิตทางโลกแล้ว ก็จะได้เป็นพระศาสดาเอกของโลก
และด้วยความเชื่อในคำทำนาย พระบิดาเกรงว่าพระโอรสจะออกบวช จึงบำรุงบำเรอ
ความสุขต่าง ๆ เพื่อไม่ให้พระโอรสผักใจในการกิเลส ทรงจัดการแต่งงานให้พระโอรส
กับพระนາຍโซธรา หรือพิมพา (พระอิคิวในวงศ์เทวทะ) และเป็นพระชนิษฐาของ
พระเทวทัต ผู้จงลังพระพุทธเจ้าในเวลาต่อมา เมื่อเจ้าชายสิทธิคตະมีพระชนม์ได้ 29
พรรษา พระนາຍโซธราประสูติพระโอรส พระนามว่า ราหุล ซึ่งได้ชื่อตามที่พระบิดา
อุทานว่า บ่าวเกิกแล้ว (ราหุล แปลว่าบ่าว) ตลอดเวลาที่ผ่านมาจนมีพระโอรส
เจ้าชายสิทธิคตະทรงพิจารณาเห็นความแห้งริบของชีวิตว่ามีแต่ความทุกข์ หาความสุขที่
แห้งริบไม่ได้ ทรงเบื้องหน่ายในความสุขที่ไม่เที่ยงแท้ และคิดหาอุบາຍที่จะให้พ้นทุกข์
ดังนั้นหลังจากพระโอรสประสูติ พระองค์ทรงหน้ออกบวช เมื่อพระชนม์ได้ 29 พรรษา
และได้เข้าศึกษาในสำนักอาจารย์ที่มีชื่อห้วยลายจนหมคลั่นความรู้ของอาจารย์ แต่ก็ยังพบ
วิธีพ้นทุกข์ที่แห้งริบ เมื่อจะทรงบำเพ็ญเพียรทรมานกายด้วยวิธีต่าง ๆ อย่างหนักก็ไม่พบ
วิธีแห่งความดับทุกข์ได้ จึงทรงหันมาบำเพ็ญเพียรทางจิต บำเพ็ญสมาธิโดยถือปฏิบัติแบบ
สายกลาง มัชฌิมาปฏิปทา จนพระชนม์ได้ 35 พรรษาถึงทรงครรภ์สร้างพระสัมมาสัมโพธิญาณ วิธี

แห่งความดับทุกช์ ในวันพีดูนีน 15 ค่ำ เดือน 6 ก่อน พ.ศ. 45 ปี เรียกว่าวัน
วิสาขบูชา นับเป็นวันที่กำเนิดศาสนาที่สำคัญของโลก

6. หลักธรรมที่สำคัญของพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้อะไร พระองค์ทรงตรัสรู้ความจริงของชีวิตและโลก
และวิธีที่จะนำสู่ความพ้นทุกข์ของมนุษยชาติ ซึ่งอยู่ในหลักธรรมคำสั่งสอนของพระองค์และ
เป็นสิ่งที่ชาวพุทธควรรู้ที่สำคัญ ๆ ดังนี้

6.1 อัมมจักรกับปัจจุบันสูตร

อัมมจักรกับปัจจุบันสูตร หรือปฐมเทศนา ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรง
แสดงโปรดพระปัญจวัคคีย์ (มี 5 องค์ คือ โภณฑ์ญา 1 รับปะ 1 กัททิยะ 1
มหานามะ 1 อัสสิ 1) เป็นครั้งแรก จนสามารถทำให้ท่านโภณฑ์ญา ซึ่งเป็นองค์
หนึ่งในหมู่ปัญจวัคคีย์นั้นได้ดวงตาเห็นธรรม อันสำแดงให้เห็นว่า การตรัสรู้ของพระ
พุทธองค์นั้นไม่เป็นหมันแน่ เพราะมีคนสามารถรู้ตามได้ นับว่าเป็นข้อชนะอันยิ่งใหญ่ของ
พระองค์

ในสูตรนี้ พระองค์ได้ทรงแสดงอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ 1 เหตุที่ทำให้
เกิดทุกข์ 1 การดับทุกข์ 1 และทางที่จะดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ 1

ตัวทุกข์ ได้แก่ การเกิด เจ็บ ตาย ความเสร้าโศก เสียใจ
กสุขอกกสุขใจ ได้ประสบสิ่งที่ไม่ชอบใจ ไม่ได้ประสบสิ่งที่พอใจ

เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ คือ ตัณหา ความอเมาก ความดื้นวน อันได้แก่
การตัณหา ความทะยานอย่าง คือความต้องการในสิ่งที่น่าใคร่ น่าชอบใจ ภารตัณหา

ความทายาณอย่างเป็นอย่างนี้ 1 วิภาวะตัว คือความไม่พอใจในสิ่งที่
เป็นอยู่ และอย่างเป็นอย่างอื่นที่คนเองคิดว่าดีกว่าเดิม

การดับทุกข์ ได้แก่ การดับตัว ---

ทางที่จะดำเนินไปสู่ความดับทุกข์ ได้แก่ อริยมรรค มีองค์ 8 คือ^๑
สัมมาทิฐิ ความเห็นอันถูกต้อง 1 สัมมาสังกับปะ ความดำรงที่ถูกต้อง 1 สัมมาวาจา
เจรจาชอบ 1 สัมมาภัมมตະ การกระทำที่ถูกต้อง 1 สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิต
ชอบ 1 สัมมาวายามะ เพียรชอบ 1 สัมมาสติ ระลึกชอบ 1 สัมมาสมารธ
ดึงใจชอบ 1

6.2 ปฏิจจสมุปบาท

เป็นหลักธรรมที่อธิบายความเห้จริงของชีวิต ความเป็นมาและเป็น
ไปของชีวิต ตั้งแต่ เกิด แก่ เสื่บ ตาย ซึ่งล้วนเป็นทุกข์ และอย่างไรจึงจะไม่เกิด^๒
ไม่แก่ ไม่เสื่บ ไม่ตาย ซึ่งเป็นการพ้นทุกข์ที่เห้จริงถาวรสุดกาล หลักธรรม^๓
ปฏิจจสมุปบาทนี้ มี 12 ประการ คือ

1. อวิชชา คือความไม่รู้จริง ความโง่
2. สังขาร เจตนา
3. วิญญาณ ความรู้สึกนึกคิด
4. นามรูป กายและจิต
5. สพายตนะ อายตนะ 6
(หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ)

6. ผู้ส่ง การกราบ การล้มผ้า
7. เวทนา ความรู้สึก
8. ตัวหา ความอยาก ความต้องการ
9. อุปทาน ความคึกคัก ความหวังเห็น
10. กพ ได้แก่ การกราบ การแสดงออก
(ภพยังมีคำอธิบายอีกมาก)
11. ชาติ กำเนิด
12. ชารา แก่ ตาย ทุกข์ เศร้า เสียใจ

6.3 อนัตตากษณสูตร

เป็นสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้แก่พระบูรพาจารย์ จนกระทั่งได้บรรลุความเป็นพระอรหันต์ หมวดกิเลสที่จะทำให้ต้องไปเกิดใหม่อีก ในสูตรนี้พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นความไม่เที่ยงของสิ่งต่าง ๆ คือ จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เมื่อไม่เที่ยง มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ก่อนเป็นทุกข์ เราไม่สามารถบังคับให้อยู่ในอำนาจ เราได้ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตนอะไรเลยเป็นการสมดิ่นขึ้นมาเท่านั้นเอง พระสูตรนี้แหล่งที่แสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาไม่ค่าเหนื่อยศาสนาอื่น ๆ นั่นคือหลัก อนัตตา ซึ่งจะหาไม่พบในศาสนาอื่นเลย และโลกขยันนี้กำลังก้าวไปสู่เรื่อง อนัตตา ในทางวัตถุเข้าทุกที่

6.4 อาทิตย์ปริยาสูตร

พระสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่พระอุรุเวลกัสสบกับบริวาร จนสามารถกลับใจพระอุรุเวลกัสสป ซึ่งเป็นคณาจารย์เอกในสมัยนั้น ยอมตัวเป็นสาวก ได้ นับว่าเป็นชัยชนะที่สำคัญยิ่ง อันเป็นเหตุให้พระพุทธองค์สามารถชนะจิตใจประชาชน

ในแคว้นมคอทั้งสิ้น ตั้งแต่พระเจ้าพิมพ์สารลงมาที่เดียว ขัยชนบทที่พระองค์ทรงมีเหนือจิตใจชาวมคอท์เอง ทำให้การประภาศศาสตร์ค่อมาสหกวยิ่งขึ้น เพราะมคอเป็นประเทศมหาอำนาจในสมัยนั้น คร ๑ ก็ขอบเอาอย่าง

ในสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นว่า ความร้อนจากไฟธรรมามันไม่เท่าใดนัก แต่ความร้อนที่เกิดทางตา หู จมูก ล้วน กาย และใจ เพราะอำนาจแห่งกิเลสคือ ราคะ โถสะ โมหะ เป็นความร้อนที่อยู่เพาผลัญคิจ เราให้วุ่นวายอยู่เสมอ จึงควรดับไฟ คือ ราคะ โถสะ โมหะเสีย จึงจะรู้แจ้งเห็นจริง มีความสุขสงบนิรันดร

6.5 ภาระสูตร

พระสูตรนี้ ทรงแสดงแก่ชาวภารามะ อันสำแดงให้เห็นความเป็นประชาธิปไตยของพระพุทธองค์ เพราะพระองค์ทรงสอนว่า ชาวพุทธที่แท้จริงนั้น จะต้องไม่เชื่อโดยอ้างคำรา ต้องไม่เชื่อโดยอ้างคำรา ต้องไม่เชื่อพระครูสอนไว้อย่างนั้น ต้องไม่เชื่อโดยคาดคะเน หรือนึกเค้า ต้องไม่เชื่อโดยตรรกวิทยา ฯลฯ ต่อเมื่อได้พิจารณาโดยนัยญาอันลึกซึ้งประกอบด้วยเหตุผลแล้ว เห็นว่าการกราทำได ๑ จะไม่ก่อให้เกิดทุกข์ในภายหลัง วิกฤตนี้ไม่ต้องเตือน ไม่เป็นไปเพื่อความเบียดเบียนคนและผู้อื่นแล้วฟัง ทำเด็ด ถ้าทรงกันข้ามอย่าทำเลย (ที่มีสูตรนี้ เพราะในสมัยพุทธกาลมีลักษณะความเชื่อหลากหลายสั่งสอนไปต่าง ๆ นานา เรียกว่า ทิฐิ มีถึง 12 ทิฐิ)

6.6 มงคลสูตร

ทรงตรัสถึงสิ่งที่จะก่อให้เกิดความสุข ความเจริญ แก่ชีวิต ชื่อเรียกว่า มงคล มี 38 ประการคั่วยกัน คือ

- (1) การไม่คบคนพาล
- (2) การคบแก้บัณฑิต
- (3) บุชากันที่ควรบุชากัน
- (4) เลือกอยู่ในประเทศที่สมควร
- (5) การสร้างความดีไว้ในปางหลัง
- (6) ตั้งตนชอบ
- (7) ได้ศึกษาเล่าเรียนค้นคว้า ได้ยินได้ฟังมาก
- (8) มีระเบียบวินัยดี
- (9) พูดคำที่เป็นสุภาษิต
- (10) บำรุงมารดาบิดา
- (11) สงเคราะห์บุตร
- (12) สงเคราะห์ภริยา (สามี)
- (13) ไม่ปล่อยให้การงานคั่งค้าง
- (14) เสียสละ
- (15) ตั้งอยู่ในธรรม
- (16) สงเคราะห์ญาติ
- (17) ประกอบการงานที่ปราศจากโทษ
- (18) ห่างไกลจากความชั่ว
- (19) งดเว้นจากความชั่ว
- (20) สำรวมจากการที่มีน้ำมา
- (21) มีสติไม่ประมาท
- (22) รู้จักเคารพ

- (23) ถ่อมตัว
- (24) สัมโภษ ยินดีเฉพาะของของตัว
- (25) เป็นคนกตัญญู
- (26) การพึงธรรมตามโอกาส
- (27) ความอดทน
- (28) ความเป็นคนว่าง่าย
- (29) การได้เห็นพระบอย ๆ
- (30) การสันหนาธรรมตามกาละอันควร
- (31) การบำเพ็ญความเพียร
- (32) การประพฤติพรหมจรรย์
- (33) การเห็นอริยสัจ
- (34) การกรหำนิพพานให้แจ้ง
- (35) จิตไม่หันไปหาเพราะโลกธรรม คือมีลาภ เสื่อมลาภ
มียศ เสื่อมยศ สุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ
- (36) ไม่เคร้าโศก
- (37) จิตปราศจากกิเลส เครื่องเศร้าหมอง และ
- (38) จิตถึงแคนເກມ

เหล่านี้ จดเป็นมงคลอันสูงสุดสำหรับชีวิตแห่งลัทธิ ซึ่งถ้าถือปฏิบัติจะมี
เต็มความสุข ความเจริญเป็นแนวทางคำรังชีวิตที่ดี ครอบคลุมทุกด้าน

7. ความเปลี่ยนแปลงของสังคมเมื่อเกิดพุทธศาสนา

เมื่อพุทธศาสนาเกิดขึ้น พระพุทธองค์ทรงประกาศศาสนาสั่งสอน
ประชาชนทั่วไปจนเกิดความเลื่อมใสศรัทธา แผ่ขยายกร้าวไกกลอยกไป และชีวิตบ้านไปทั่ว
ทุกขั้นวรรณะ ทำให้พุทธศาสนามีอิทธิพลและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ปรับปรุง
แก้ไข ของวันแคว้นต่าง ๆ ในชุมชนวิบ ซึ่งพอสรุปได้ดังนี้

7.1 บทบาทของพุทธศาสนาต่อการเมืองการปกครอง

ในสมัยพุทธกาล แคว้นทั้ง 6 แคว้นใหญ่และแคว้นเล็ก ๆ
ต่างทำสังคามต่อสู้แข่งขันกัน เป็นระยะเวลามาก

ในบรรดาแคว้นเหล่านี้ มีระบบการปกครอง 2 ประเภท
คือ

1. ระบบประชาธิประ หรือ สมบูรณ์แบบหริราชย์ เช่น
แคว้นมหาภีมีเมืองราชคฤห์เป็นเมืองหลวง ปกครองโดยพระเจ้าพิมพิสาร แคว้นโกศล มี
เมืองสาวัตถีเป็นเมืองหลวง ปกครองโดยพระเจ้าปเสนทีโกศล ฯลฯ

2. ระบบสามัคคีธรรม คือ ประชาธิปไตยระบบทันนิng โดย
การเลือกนายกตัวเองเมืองต่าง ๆ ขึ้นเป็นประมุขของแคว้น และผลัดเวียนกันไปเมื่อ
ปกครองครบวาระ เช่น มาเลเซีย เลือกสุลต่านมาเป็นประมุข ผลักกัน เป็นการ
เลือกแบบเลียงข้างมาก (Majority Vote)⁽¹⁾ แคว้นที่ปกครองตามระบบนี้
อย่างสมบูรณ์แบบจริง ๆ คือ แคว้นวัชชี ของหมู่บ้านทริป ลิจฉวี มีเมืองไฟสาลีเป็น
เมืองหลวง

1. เศรษฐพงษ์ วรรณยงค์, พุทธศาสนา กับการเมือง การอภิราย ณ ห้องประชุมกรรมประชาสัมพันธ์ วันที่ 4
มิถุนายน 2527.

สภาพทางการเมืองสมัยนี้ให้เห็นว่า กำลังมีการขยายอิร่าน ประเทศต่าง ๆ กำลังต้องการขยายดินแดน มีการสู้รบกันเพื่อยึดอิร่านมาไว้แต่ผู้เดียว ในขณะที่เหตุการณ์กำลังอยู่ในภาวะคับขัน พระพุทธองค์ทรงใช้วิธีประเล้าประโลมให้เห็นคุณและโทษ ด้วยธรรมค่าง ๆ นานา จนเป็นผลสำเร็จ ให้กษัตริย์หลายพระองค์หลีกภัยมานะของตน เข้าถึงธรรมของพระองค์ หยุดการบรรยายจากพัน หันมาบกครองโดยเมตตาธรรม นำประชาชนให้เป็นอยู่สุขสบาย มีความร่มเย็น เป็นสุขทั่วหน้ากัน

พระพุทธศาสนาในสมัยพระพุทธกาลนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ต้องการให้พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งเป็นสาวกของพระองค์ท่านเข้าช้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือ สนับสนุนระบบการปกครอง ระบบใดระบบหนึ่งโดยเฉพาะ ไม่ว่าจะเป็นราชอาณาจักร ไม่ว่าจะเป็นสามัคคีธรรม แต่พระองค์ได้วางหลักธรรมสำหรับนักบกครองให้ปฏิบัติ เพื่อการปกครองระบบนั้น ๆ ให้เป็นไปด้วยดี และประสบความสำเร็จในการปกครองเพื่อประโยชน์แก่สังคม และประชาชนได้มากที่สุด

หลักธรรมสำหรับนักบกครอง หรือ นักการเมืองที่จะนำไปใช้ปฏิบัตินั้นไม่เหมือนกัน คือ

1. ระบบสามัคคีธรรม พระพุทธองค์ตรัสสอนหลักธรรมซึ่งเรียกว่า อภิหารนิยธรรม แปลว่า ธรรมที่ปฏิบัติแล้วไม่ทำให้เสื่อม มีแต่ทำให้เจริญอย่างเดียว มี 7 ประการ คือ

ประการที่ 1 หมั่นประชุมเนื่องนิตย์

ประการที่ 2 พร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิก แล้วก็พร้อมเพียงกันทำกิจที่ควรทำ

ประกาศที่ 3 ไม่มีบัญชีข้อบัญญัติ หรือหลักการใหม่ขึ้นมาทดแทนข้อบัญญัติ
หรือหลักการเก่าที่ยังใช้ได้อยู่

ประกาศที่ 4 เคารพนับถือ รับฟังคำแนะนำของผู้ใหญ่ที่มีประสบการณ์หรือ
ผู้ที่ควรเคารพนับถือ

ประกาศที่ 5 บ้องกันหรือให้อารักษาก่อสตรีทั้งหลาย มิให้ถูกข่มเหง
รังแก สมมปะนิ่ง ก็คือการส่งเสริมสิทธิเสรีภาพสตรี

ประกาศที่ 6 เคารพบุชาเจดีย์สถาน บูชานิยสถาน รวมทั้งอนุสาวรีย์ ซึ่ง
เป็นที่เคารพของประเทศาติ ของประชาชน

ประกาศที่ 7 ซึ่งเป็นข้อสุดท้าย และสำคัญมาก ก็คือให้ความอกรักษาแก่
สมมพระหมนผู้เป็นหลักความประพฤติและเป็นหลักใจของประชาชน นี้คือหลักที่ทรงครั้ง
อบรมสั่งสอน เรื่องการเมืองการปกครองแก่พวกรัชตริย์วัชชิ และผู้บริหารบ้านเมือง ซึ่ง
ก่อให้เกิดความพร้อมเพรียงสามัคคีกัน มีความมั่นคงแข็งแกร่ง ข้าศึกศัตรู渺茫จะได้ยำก
ทำให้แคว้นมหัศจรรย์กล่องทัพไปรุกรานแคว้นวัชชี หั้ง ๆ ที่มีกองทัพมากมายมหาศาล
กว่า

2. สำหรับบ้านเมืองที่ปกครองด้วยระบบราชอาชีปัจดัย หรือสมบูรณ์ราญา-
สิทธิราช แนวปฏิบัติที่พระราชเจ้าทรงวางไว้ันั้น จะแตกต่างกันออกไปเล็กน้อย คือทรง
วางหลักธรรมไว้เป็น 2 ระดับ หรือ 2 ขั้น คือ

2.1 ระดับษัชตริย์หรือประมุขของประเทศ กรรมคุณสมบติ
อย่างไร

2.2 ระดับผู้นำ ผู้บริหาร นักปกครอง ควรปกครองประชาชน
อย่างไร

2.1 ระบบกฎหมายของกษัตริย์ที่เรียกว่า
ทักษิณธรรม หรือ ธรรม 10 ประการแห่งพระราชา หรือผู้นำสูงสุดประมุขของ
ประเทศ

2.2 ระบบ ผู้นำ ผู้บังคับบัญชา ผู้ปกครองบ้านเมือง ตั้งแต่ระดับ
สูงสุดจนถึงระดับต่ำ (ถ้าเปรียบกับปัจจุบันก็คือ ตั้งแต่ระดับนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี
ปลัดกระทรวง เรื่อยลงมาจนถึงระดับห้องถิน ได้แก่ กabin ผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น)
เรียกว่า จักภวัตติวัตร หรือ จักรวรรดิวัตร เป็นหลักสำหรับปฏิบัติหน้าที่ต่อไปงช
กำหนดการกิจที่จะพึงกระทำต่อสังคม ทั้งหมดมี 12 ประการ แต่โดยล้วนใหญ่จนนิยม
แพร่หลาย และควรรู้ มี 5 ประการ ได้แก่

1. ปกครองประเทศไทย คือ ถือธรรมเป็น
ใหญ่ เคารพดุธรรม ถือความถูกต้อง มีคหลักการเป็นหลัก มีใช้คติบุคคล ถือตัวคน
เป็นประมาณ

2. จัดการรักษาคุ้มครองป้องกัน และทำนุบำรุงแกชนทุก
หมู่เหล่าในเว่นแควน ตลอดจนสัตว์ป่าอันควรสงวนพันธุ รักษาทรัพยากรธรรมชาติของ
ประเทศ

3. ไม่ให้มีการกระทำผิดธรรมชั้น ในเว่นแควนของตน คือ
ป้องกัน และกำจัดผู้กระทำผิดทางอาญา กฎหมายและศีลธรรม

4. แบ่งบันและเฉลี่ยทรัพย์ให้แก่ผู้ที่ไม่มีทรัพย์ หมายความ
ว่าไม่ให้มีผู้ยากจนในเว่นแควนสังเคราะห์ช่วยเหลือคนยากจน และแนะนำให้พวกเขาร
ช่วยตัวเองได้

5. ปรึกษาใต้ถานสมญพราหมณ์ หมายความว่า ต้องแสง
หาปัญญาอยู่เสมอ โดยหาที่ปรึกษาที่ดี ผู้บริสุทธิ์มีคุณธรรม

หลักธรรมสำหรับการปกครองที่ดี

ในหลักธรรมสำหรับระบบประชาธิปไตยนั้น ถ้าพิจารณาจะเห็นคติหรือแนวความคิดของพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการปกครองของระบบนี้ว่า มีเนื้อหาสาระที่เน้นเรื่องใด และผิดแผลจากแนวคิดเดิมอย่างไร ตามคติเดิมโดยเฉพาะตามแนวคิดของพระมหาธรรมราชา สมัยต่อมาสอนเรื่องการปกครองโดยมุ่งไปแต่ความยิ่งใหญ่ของ กษัตริย์ พุดแต่คำน้ำใจ วิธีแสดงหาคำน้ำใจ ความมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ อิสระิยศบริหารจนบานงำที่ไม่คำนึงถึงจริยธรรม ตามคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ - อินดู ยกฐานะกษัตริย์อยู่สูงเกินมนุษย์ว่าเป็นสมบิเทพ ประชาชนต้องเคารพเชื่อฟัง ไม่ว่าผิดหรือถูก อัญเชิญเทาๆ ให้กวนหมาด

แต่ตามหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าสอนนั้น จะเห็นว่าพระพุทธศาสนาได้เบนจุดสนใจของการปกครองออกจากความมีอำนาจเพื่อความยิ่งใหญ่ มาเป็นมีอำนาจเพื่อความสงบสุขของประเทศชาติ สอนให้ใช้อำนาจความยิ่งใหญ่ เพื่อประโยชน์สุขของราษฎร อำนาจหรือความยิ่งใหญ่ไม่ใช่จุดมุ่งหมาย แต่กลไกเป็นอุปกรณ์สำหรับใช้สร้างสรรค์ประโยชน์สุข หากการปกครองที่เข้มแข็งยานานแต่ปราศจากความรุ่มเริ่มของพลเมือง ก็ไม่มีความหมายอะไร

จะเห็นว่าพระพุทธเจ้าวางหลักธรรมไว้ทั้งสองแบบ คือทั้งทางระบบธरมาราชิปไตย และราชาธิปไตย เป็นการปฏิรูป ความเชื่อ และพฤติกรรมของสังคมการเมือง และการปกครอง อย่างที่ไม่มีศาสนาใด ลักษณะ ทำมาก่อน และเป็นคำสั่งสอนที่มีหลักการ เทคโน และใช้ปฏิบัติได้ พระองค์ทรงเทคโนโลยีสั่งสอน โน้มน้าวจิตใจชนชั้นปกครอง ดังแต่ กษัตริย์ พระมุข ผู้ปกครอง ผู้บริหาร ขุนพันธุ์ศึก ทหาร พ่อค้า เศรษฐี

คหนดี ผู้เป็นบุคคลสำคัญของสังคมให้เชื่อถือศรัทธา และลงมือปฏิบัติตามคำสั่งสอนเมื่อปฏิบัติตามก็ได้ผลดีทันตาเห็น ทำให้เพร่หลายกระจายไปตามเมือง แวนแคว้นต่าง ๆ พากันเอารอย่างใบปฏิบัติและเลื่อมใสศรัทธา ดังตัวอย่างที่แก้วนวัชชี พากษ์ตริย์ลิจฉิว พระเจ้าพิมพ์สาร พระเจ้าประเสนห์โกษาฯ

ต่อมาเมื่อพระพุทธองค์บันชันธ์ปรินิพานไปแล้วนับร้อยปี พระเจ้าอโศก Maharaj ผู้ครองแก้วนமகด อันทรงบุญญาภารมี ขยายดินแดนไปกว้างใหญ่ไพศาล ซึ่งใหญ่ที่สุดในประวัติศาสตร์ของชนพุทธวิบ พระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธา นับถือพุทธศาสนา และทรงยึดถือปฏิบัติตาม ทศพิธราชธรรม และปฏิบัติแห่งจักรพรรดิ ทำนำบำรุงเหล่าประชาชน รายภูร และศาสนา ทรงพยายามทำพระองค์ให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิที่ดี และพระมหากษัตริย์รุ่นหลัง ๆ ก็พยายามดำเนินรอยตามหลายพระองค์เช่น พระเจ้านิษก มหาราชา พระเจ้าทรายวัฒ์ หรืออกเนน้อยอินเดียต่อไปในถิ่นทุน ก็เจ้าชายโกโตกุน ที่เขารายกว่า พระเจ้าอโศกแห่งแคนอาทิตย์อุทัย และในประเทศไทยที่ดำเนินตามรอยนี้คือ พ่อขุนรามคำแหงมหาราชา อันนี้เป็นการพยายามที่จะนำเอาอุดมคติที่สุด หรือระบบการปกครองโดยบุคคลคนเดียวที่ที่สุดมาใช้บังเอิญ(1)

1. พระมหากรุณ พระมหาปูโญ. สุชาติสาสนานิเวศน์คุณอุติกรรมสังคมในเชิงมาก วารสารราชทัณฑ์. เล่ม 30 เล่มที่ 3, 2525 หน้า 1-6.